

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Veranderend kunstenaarschap : de rol en betekenis van de kunstenaar in participatieve kunstpraktijken

Visser, R.J.

Citation

Visser, R. J. (2018, November 1). *Veranderend kunstenaarschap : de rol en betekenis van de kunstenaar in participatieve kunstpraktijken*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/66670>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/66670>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/66670> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Visser, R.J.

Title: Veranderend kunstenaarschap : de rol en betekenis van de kunstenaar in participatieve kunstpraktijken

Issue Date: 2018-11-01

Samenvatting

Inleiding

De hedendaagse kunst wordt de laatste decennia gekenmerkt door een grote verscheidenheid aan kunstuitingen en kunstenaars waaruit een veranderende positie van kunst in de westerse samenleving blijkt. Kunstenaars zijn zich in de loop van de vorige eeuw bewust geworden van de belangrijke rol die zij kunnen spelen in onze hedendaagse complexe samenleving. Het heeft geleid tot wat wel de *social turn* in de kunst wordt genoemd. (Bishop 2006)

Het onderzoek in dit proefschrift richt zich op kunstenaars in Nederland die samen met deelnemers kunst tot stand brengen in de openbare ruimte en in een diversiteit aan gemeenschappen. Deze vorm van participatieve kunst floreert in ons land gedurende de laatste twee decennia. Naast het traditionele beeld van de kunstenaar als een autonoom maker van kunstwerken voor galerie of museum, wordt het beeld zichtbaar van kunstenaars die buiten hun atelier, in de samenleving zelf en met lokale burgers samenwerken bij het creëren van kunstwerken. Deze manier van werken heeft geleid tot spanningen in de kunstwereld ten aanzien van opvattingen over kunst als autonome uiting of kunst als instrument, en ook over de artistieke-esthetische en de sociale-ethische aspect van kunst.

Ondanks de verschillende vormen van onderzoek naar deze participatieve kunstpraktijken, ontbreekt het aan onderzoek naar de rol en betekenis van de kunstenaar in deze kunstpraktijken.

Wat betekent het voor de kunstenaar om samen te werken met burgers die niet vaak of helemaal niet in contact komen met kunst?

Dit heeft geleid tot de onderzoeksvraag: *Wat is de betekenis van participatieve kunstpraktijken voor de invulling van het kunstenaarschap?*

Uit deze vraag komen de volgende drie gerelateerde deelvragen voort: 1. Hoe werken kunstenaar en deelnemers samen in participatieve kunstpraktijken? 2. Welke effecten zijn het resultaat van die samenwerking? 3. Wat is de betekenis van participatieve kunstpraktijken voor de identiteit van de kunstenaar en zijn kunstenaarschap?

De waargenomen spanningen in het culturele veld door de betrokkenheid van de kunstenaar met de samenleving hebben geleid tot de vierde deelvraag: *Wat is de erkenning van participatieve kunstpraktijken in de kunstwereld?*

Methodologie

Voor het juist kunnen beantwoorden van de vraagstelling is literatuuronderzoek gericht naar de historische ontwikkeling van het kunstenaarschap, de psychologische aspecten van de professionele artistieke identiteit en naar de genealogie van en het discours over participatieve kunstpraktijken. Voor het empirische deel van dit proef-

schrift is de *multiple casestudy* benadering gekozen als de meest bruikbare kwalitatieve onderzoeksmethode voor de 'hoe' en 'waarom' vraag van een sociaal fenomeen in zijn maatschappelijke context. In relatie tot de onderzoeksdoelen is er een specifieke keuze gemaakt voor beschrijvend en verkennend *casestudy* onderzoek. De vijf *casestudies* zijn gekozen op basis van specifieke criteria om wetenschappelijk relevante informatie te kunnen oproepen. Met de betrokken kunstenaars en geselecteerde deelnemers van de vijf *casestudies* zijn interviews gehouden over het participatieve proces en de rol van de kunstenaar daarbij.

De begrippen 'participatieve kunstpraktijken' en 'identiteit' zijn als belangrijke aspecten van de onderzoeksvraag nader onderzocht. Participatieve kunstpraktijken worden gekenmerkt door vier aspecten: ze zijn contextueel, artistiek, participatief en transformatief. De inhoud van de kunstpraktijk is gerelateerd aan de sociaal-politieke aspecten van de context waarin de kunstpraktijk plaatsvindt. Het participatieproces van kunstenaar en deelnemers wordt mede hierdoor bepaald. De participatie van zowel de kunstenaar als de deelnemers wordt mede bepaald door de context en de artistieke identiteit van de kunstenaar. Afhankelijk daarvan kunnen deelnemers participeren in de inhoud en/of de uitvoering van de kunstpraktijk. Het artistieke proces dat deelnemers en kunstenaars doormaken wordt als belangrijker gezien dan het uiteindelijke resultaat. Het leggen van betekenisvolle verbindingen en het tot stand brengen van dialoog tussen kunstenaar en deelnemers is van groot belang. Het beoogde resultaat van de kunstpraktijk moet uitdagend zijn en burgers mogelijkheden bieden tot reflectie op hun eigen leefomgeving en hen in staat stellen nieuwe perspectieven voor zichzelf en hun omgeving te vinden. Het belangrijkste aspect van participatie moet gezien worden in de rol van deelnemers. Zij vormen het artistieke medium en het materiaal. In dit onderzoek wordt naast *hands-on* participatie ook het delen van informatie gezien als concept van participatie. Beide vormen van participatie worden als gelijkwaardig en belangrijk beschouwd. Dit concept biedt de mogelijkheid om het brede spectrum van participatie in de praktijk te tonen en om overeenkomsten en verschillen in deelname aan participatieve kunstpraktijken te onderscheiden.

Het tweede belangrijke concept is identiteit. In dit proefschrift wordt hiermee de professionele identiteit van de kunstenaar bedoeld: het geheel van professionele kenmerken, vaardigheden, kwaliteiten en ideeën dat de kunstenaar tot een eigen persoonlijkheid maakt en hem onderscheidt van andere kunstenaars. Identiteit kenmerkt zich door continuïteit en verandering en kan gezien worden als een vorm van aanpassing aan de veranderende sociale, economische en culturele context van onze samenleving. Het engagement om te werken op boven besproken wijze als belangrijk onderdeel van de professionele identiteit, kan voor de kunstenaar worden omschreven als actieve vorm van betrokkenheid en zorg om kunst betekenisvol met en in de samenleving te verbinden.

In de westerse samenleving wordt het werk van de kunstenaar niet altijd als 'echt' werk erkend. Bij een nadere beschouwing van het onderscheid dat Hannah Arendt

maakt tussen *labor*, *work* and *action* wordt duidelijk dat het bij participatieve kunstpraktijken om meer gaat dan het praktische en nuttige van *labor* en *work*. Het gaat bij deze kunstvorm vooral om de sociale functie van *action*: in gesprek gaan met anderen, je mening laten horen en in dialoog komen tot creativiteit en innovatie.

Uit het literatuuronderzoek is naar voren gekomen dat kunstenaarschap, evenals identiteit, onder invloed van sociale, economische en culturele veranderingen gekenmerkt wordt door continuïteit en verandering. Er zijn drie historische modellen van kunstenaarschap te herkennen: het klassieke, het romantische en het modernistische of avant-garde model (Van Winkel 2007). Deze modellen zijn weliswaar representatief voor historische perioden, maar zijn niet verdwenen. Van elk model zijn aspecten terug te vinden in de hedendaagse kunst. De vraag is welke nieuwe aspecten van het maatschappelijke en culturele 'kunnen' van de hedendaagse kunstenaar in participatieve kunstpraktijken zichtbaar worden die aanleiding geven tot een nieuw model kunstenaarschap. Uit de genealogie van participatieve kunst uit het eerste deel van de 20e eeuw komt naar voren dat kunstenaars anticiperen op sociale en politieke situaties en op zoek zijn naar directe of indirecte verbindingen met de samenleving. Na een periode van voorgenomen activisme om de wereld te veranderen wijzigden kunstenaars hun missie. Als doelstelling zagen ze het terugbrengen van het menselijke aspect in de samenleving door het leggen van persoonlijke en betekenisvolle verbindingen. Met deze agogische doelstelling beoogden ze het motiveren van mensen om zelf een actieve rol te spelen in de huidige gefragmenteerde en complexe moderne wereld. Dat zien we terug in de hedendaagse participatieve kunstpraktijken die beogen burgers aan te moedigen hun verbeeldingskracht en interpretatie te gebruiken om te reflecteren op hun eigen contextuele situatie en tot een andere visie te komen. De nadruk op het contextuele aspect is een van de redenen voor het overbrengen van deze kunstpraktijken weg van de officiële kunstinstellingen als galerij, museum of theater naar de samenleving zelf. Een gevolg hiervan is dat participatieve kunstpraktijken vaak buiten de officiële kunstwereld worden geplaatst.

De belangrijke veranderingen in de kunstwereld tijdens de laatste decennia, zoals genoemde participatieve kunstpraktijken, kunnen worden gekarakteriseerd als *dematerialisatie*. De kunst komt voort uit de samenwerking van kunstenaars met niet-professionals, en het relationele en dialogische karakter van deze kunst. Het proces van deze samenwerking evenals de mogelijke hieruit voortkomende aanzet tot verandering, moeten als het belangrijkste resultaat worden gezien. Participatieve kunst wordt daarom gezien als betekenisgever en '*changemaker*'. Deze veranderingen hebben het discours over participatieve kunstpraktijken en hun kunstenaars gestimuleerd. De centrale vragen in dit discours hebben betrekking op het al gemarkeerde spanningsveld tussen het sociale of ethische en het artistieke of esthetische aspect van deze kunstvormen. Kunst moet niet langer als autonoom worden gezien, maar als relationeel en democratisch volgens Bourriaud (2002), een van de belangrijkste critici in het discours. Kunstcriticus Kester (2004, 2005, 2011) gaat een stap verder door het

relationele te verbinden met dialoog en empathie, en de gelijke kansen van kunstenaar en deelnemer om in het proces tot een kwalitatief goed eindresultaat te komen. In haar rol van kunstcriticus benadrukt Bishop (2012) in plaats daarvan de zorg voor het artistieke aspect van participatieve kunstpraktijken. Ze verwijst naar *Rancière* die heeft verklaard dat 'de esthetiek niet hoeft te worden opgeofferd aan het 'altaar van sociale verandering'. Uit de wetenschappelijke literatuur blijkt dat participerende kunstpraktijken in de officiële kunstwereld nog steeds min of meer controversieel zijn. Een van de redenen is het gebrek aan overtuiging inzake de esthetische waarde en de kwaliteit van deze kunstpraktijken. In het *casestudy* onderzoek is de rol en betekenis van de participerende kunstenaar onderzocht om antwoorden op de onderzoeksvragen te kunnen formuleren. Bovenkant formulier

De casestudies

Casestudy 1 Stof tot Nadenken. Conceptueel en textielkunstenaar Sara Vrugt, werd uitgenodigd om een participatieve kunstpraktijk te ontwikkelen voor de Oude Kerk in Amsterdam. De kunstenaar werkte in het kerkatelier aan een installatie voor alle honderdachttien zitplaatsen in de kerk die dringend aan restauratie toe waren. Ze verzamelde verhalen over de Oude Kerk en de omringende wijk. Deze vormden samen met het houten gewelfde plafond van de kerk de uitgangspunten voor het nieuwe textielontwerp voor de stoffering van de kerkstoelen. Haar ambitie was niet alleen om samen met geïnteresseerde burgers kunst te creëren, maar ook om actuele onderwerpen zichtbaar en bespreekbaar te maken. De prostitutiezone in de nabijheid van de Oude Kerk is een levendig gespreksonderwerp sinds de beslissing van de lokale autoriteiten in 2008 om drugs en prostitutie te verminderen. Door middel van dit participatieve borduurproject inventariseerde de kunstenaar de veranderende rol van de Oude Kerk in de stad Amsterdam en zijn betekenis voor het individu.

Het concept van de kunstpraktijk is gecreëerd door de kunstenaar zelf. De verzamelde verhalen over de kerk en haar omgeving werden door de toenmalige stadsdichter Anna Enquist samengevat en vertaald in een gedicht van precies honderdachttien woorden; voor elke stoel één woord. De woorden werden meegeweven in het textiel. Een aan het woord verwant symbool, ontworpen door de kunstenaar, werd daarna met de hand op de stof van de stoelzitting geborduurd. Voor deze laatste fase van de kunstpraktijk, het borduurwerk, nodigde de kunstenaar kerkgemeenteleden en andere geïnteresseerde burgers uit. Deze samenwerking tussen kunstenaar en deelnemers kenmerkt zich door een vorm van wederkerigheid. De kunstenaar had de deelnemers nodig vanwege de werkbelasting voor het borduren van de honderdachttien stoelen. Daarvoor gaf zij de deelnemers de kans om deel te nemen aan haar werk en leven als kunstenaar door hen deelgenoot te maken van het ontwerpproces van het kunstwerk en hen de bijzondere *broderie d'art* borduurtechniek te leren. Daarmee werden de deelnemers in staat gesteld om een bijdrage te leveren aan het gezamenlijk borduren van

de honderdachtien stoelzittingen. Kunstenaar en deelnemers werkten samen op een manier van gelijkwaardigheid, hoewel de kunstenaar de volledige verantwoordelijkheid had voor het proces en het resultaat. Vanwege haar kwaliteitseisen was er weinig 'vrije ruimte' voor de deelnemers, maar voldoende om zich welkom en nodig te voelen in het proces.

Casestudy 2 Groeten van Geerweg. Geerweg is een kleine wijk van de stad Delft. De gemeenschap die vroeger bekend stond om zijn samenhang, had te kampen met een verminderde sociale cohesie en met sociaal isolement. Beide aspecten waren in die tijd thema's in het beleid van de lokale overheid. Dramaturg Marjet Roerink werd uitgenodigd om in samenwerking met de wijkbewoners een wijktoer te realiseren om de sociale cohesie te versterken en de wijk uit haar isolement te halen. De kunstenaar stelde zich van aanvang af open op. Ze verzamelde verhalen van de lokale bevolking over wat hen verbond, waar ze trots op waren en over de veranderingen in de wijk. De kunstenaar ontwikkelde in co-creatie met betrokken wijkbewoners en hun verhalen de 'Groeten van Geerweg-tour'. Ook de verantwoordelijkheid voor de inhoud en de presentatie van de tour werd gedeeld. Door dit proces werden de wijkbewoners opnieuw geactiveerd en kregen ze hun trots over de buurt terug. Naar de overtuiging van de kunstenaar verdienden de wijkbewoners de hoofdrol in de inhoud en presentatie van de kunstpraktijk om tot de beoogde resultaten te komen. De deelnemers voelden zich gehoord en begrepen door de kunstenaar. Hun weigering om met 'kunst' te werken werd door de kunstenaar gerespecteerd om falen van de kunstpraktijk te voorkomen. Niettemin bevatte de tour een aantal 'verborgen' kunstaspecten, zoals een speciaal voor dit evenement lokaal samengesteld vrouwenkoor en een lokale rapper die zijn eigen tekst creëerde met behulp van een speciaal door de kunstenaar hiervoor geregelde ervaren rapper. De kunstenaar bleef verantwoordelijk voor het hele proces en de wijktoer als eindresultaat. In tegenstelling tot Sara Vrugt werkte Marjet Roerink in co-creatie met de deelnemers en deelde de verantwoordelijkheid voor inhoud en prestaties. Gezien de context en het doel van deze kunstpraktijk was dit de juiste en passende keuze in overeenstemming met het doel en de mogelijkheden van de deelnemers.

Casestudy 3 Noorderling. PS |theater, het jonge stadstheatergezelschap van Leiden, kreeg de opdracht voor de ontwikkeling van een participatieve kunstpraktijk in Leiden Noord, een interculturele wijk die een vijf jaar durende herontwikkeling doormaakt. De wijk zal een mix worden van oude en nieuwe bewoners. Cultuurfonds Leiden en Wijken voor Kunst hebben met het bouwbedrijf Heijmans een alliantie gesloten om door middel van kunstprojecten een positieve impact in de buurt te bewerkstelligen ter voorbereiding op de veranderingen. De theatermakers gingen de wijk in om op ludieke wijze verhalen over de buurt en haar bewoners te verzamelen. De verhalen vormden voor hen de basis voor het maken van een professionele muziektheater-wijktoer. De theatermakers benadrukten in de wijktoer de gemeenschappelijke universele waarden die uit de verhalen naar voren waren gekomen. Hun doel was om daarmee wijkbewo-

ners aan te zetten tot reflectie over wat hen als verschillende culturele groepen bindt, om zo tot nieuwe inzichten te komen. De wijkbewoners werden in de voorstelling geconfronteerd met aspecten die het hun mogelijk maakten een andere blik op hun leefomgeving te ontwikkelen. De participatie van de wijkbewoners bij deze kunstpraktijk bestond uit het leveren van informatie over de wijk vanuit indirecte betrokkenheid. Deze manier van werken was tegengesteld aan de aanpak bij 'Groeten van Geerweg', waarbij wijkbewoners een bijdrage leverden aan zowel de inhoud als de uitvoering.

Casestudy 4 'Wandschappen/ DNA Charlois'. Wandschappen is het ontwerp- en kunstcollectief van de kunstenaars Ivo van den Baar en zijn vrouw Nicole Driessens in de Rotterdamse multiculturele wijk Charlois. Ze ontwerpen en produceren meubels en objecten en maken hun eigen autonome werk met de wijk als inspiratiebron. Daarnaast initiëren ze participatieve kunstpraktijken met burgers, kunstenaars, ontwerpers, lokale overheden en ngo's. Een verbindend thema in de eclectische praktijk van Wandschappen is de aanpassing van traditionele ambachten en vaardigheden aan nieuwe contexten. Alle werken van Wandschappen weerspiegelen een hoge graad van vakmanschap, vaak geïnspireerd door het lokale erfgoed van Charlois en de ambachten van zijn ongeveer honderdvijftig culturen. 'De combinatie van ambachtslieden en kunstenaars leidt tot innovatie', stelt Van den Baar. De kunstenaars ontwikkelen activiteiten in relatie tot de omstandigheden en ontwikkelingen in de buurt.

Als *embedded* kunstenaars hebben ze bewust gekozen om in hun productiebedrijf samen te werken met de wijkbewoners om een nuttige bijdrage te leveren aan de samenleving en de lokale economie van Charlois. Het resultaat is dat zowel de kunstenaars als de lokale burgers hiervan profiteren. Wandschappen heeft mede 'DNA Charlois' geïnitieerd, een atelier- en designlabel dat het artistieke potentieel van de vele verschillende culturen in de Charlois-wijk wil verkennen. De kunstenaars zijn open, respectvol en behulpzaam naar de wijkbewoners en zijn zich bewust van de noodzaak van een goede relatie met hen. Geïnspireerd door de buurt ontwikkelen ze kunstpraktijken waarbij ze lokale inwoners uitnodigen om deel te nemen, zoals aan de realisatie van het kunstwerk *Porsche in Progress*, dat gemaakt werd tijdens de openingsuren van een galerie waar een tentoonstelling werd gehouden van het werk van de kunstenaars. De werksessies waren grote gebeurtenissen waarbij wijkbewoners elkaar ontmoetten en ze met de kunstenaars konden praten over hun geëxposeerde kunstwerken. Waar mogelijk maken de kunstenaars wijkbewoners deel van de kunstwereld door ze mee te nemen naar een presentatie of tentoonstelling van het kunstwerk waaraan zij hebben gewerkt. Wandschappen toont dezelfde aanpak en werkwijze als Sara Vrugt. De kunstenaars ontwerpen de kunstpraktijk en dragen de volledige verantwoordelijkheid voor het proces en het eindresultaat. De deelnemers zijn betrokken bij het proces van realisatie. Er is weinig 'vrije ruimte' voor de deelnemers, maar genoeg om zich welkom en nodig te voelen in het proces. In 'DNA Charlois' nemen wijkbewoners deel aan de inhoud door met de kunstenaars specifieke producten en ambachten uit hun eigen culturen te delen, die zullen worden gebruikt om nieuwe hedendaagse producten te

ontwerpen. Hun wijze van werken in wederkerigheid is te vergelijken met de werkwijze van PS|theater. De wijkbewoners leveren de theatermakers met hun verhalen en anekdotes over de wijk de inhoud aan voor de voorstelling.

Casestudy 5 'OpTrek Binckhorst'. De Binckhorst is een voormalig bedrijventerrein en ontwikkelingsgebied nabij het centrum van Den Haag. Een ambitieus Masterplan omvatte een nieuwe woonwijk met 7000 particuliere woningen. Het gehele project werd in 2011 afgeblazen vanwege de economische crisis. Dit was de reden voor kunstenaar en urban curator Sabrina Lindemann om zich met haar mobiele kantoor OpTrek te vestigen in de Binckhorst-regio. Haar aanpak wordt gekenmerkt door een bottom-up methodiek voor gebiedsontwikkeling. Uitgangspunten voor haar organische aanpak zijn gefundeerd op het fysieke, economische, sociale en culturele potentieel van het lokale gebied, lokale kennis en expertise, ontwikkelingsmanagement, circulaire economie, tijdelijk gebruik als strategie en inzet van de verbeeldingskracht van kunstenaars. Na een periode van onderzoek en interviews werden verbindingen gelegd tussen ondernemers, en ideeën en meningen gedeeld. De kunstenaar startte in co-creatie projecten in gedeelde verantwoordelijkheid met de lokale ondernemers. Door nieuwe verbindingen tussen lokaal vakmanschap, restmaterialen, kennis en expertise van elders, breidt de nieuw gevormde organisatie ReSourceCity Binkchorst de culturele, sociale en economische kracht van het gebied uit. Deze nieuwe waardeketens leiden tot specifieke producten en diensten.

Sabrina Lindemann werkt in co-creatie met de lokale ondernemers zoals Marjet Roerink met de lokale Geerweg-gemeenschap. Beide kunstenaars faciliteren de deelnemers. Het verschil tussen beide praktijken zit voornamelijk in de tijdsperiode en de complexiteit van het Binckhorstproject, en in de verantwoordelijkheid die aan de deelnemers wordt gegeven. Roerink had slechts ongeveer zes maanden voor haar kunstpraktijk - Lindemann werkt daaraan sinds 2011 in de Binckhorst. Beide kunstenaars geven de deelnemers verantwoordelijkheid in de ontwikkeling van inhoud en uitvoering. Lindemann neemt het initiatief en de verantwoordelijkheid in de complexe taak van organische ontwikkeling, door nieuwe projecten in co-creatie met de ondernemers te ontwikkelen en te regelen. Daar hoort eveneens het leggen en onderhouden van contacten bij, en de dialoog met de lokale overheden, kunstenaars en belanghebbenden. De Binckhorst-ondernemers nemen de verantwoordelijkheid voor de voortzetting van al uitgevoerde projecten en van nieuwe gerelateerde initiatieven van hun eigen bedrijven.

De vijf casestudies maken duidelijk dat participatieve kunstpraktijken complex zijn en veel toewijding en verschillende vaardigheden van de kunstenaars vragen: van onderzoeker tot maker, ondernemer en communicator. De kunstenaars vertonen een hoge mate van interpersoonlijke kwaliteiten die hen in staat stellen te werken aan gelijkheid, openheid en empathie met deelnemers. Ze zijn zich bewust van de noodzaak van onderzoek naar de context en werken bottom-up om tot de meest geschikte kunstpraktijk te komen. Aandacht voor het relationele aspect en de dialoog staan daarbij hoog in het vaandel.

Dit betekent een groot verschil tussen participatieve kunstpraktijken, die kunnen worden verdeeld in twee hoofdtypen: kunstpraktijken die grotendeels objectgericht of procesgericht zijn, met categorieën daartussenin met minder object- en meer procesgerichtheid of met minder proces- en meer objectgerichtheid. Participatieve kunstpraktijken laten verschillende vormen van participatie zien: hoge en lage participatie ten aanzien van inhoud en uitvoering van de kunstenaar en deelnemers, en dat in relatie tot het type kunstpraktijk: een objectgerichte kunstpraktijk laat meer participatie zien van de kunstenaar en minder van de deelnemer dan de procesgerichte kunstpraktijk waarbij het omgekeerde het geval is. De vorm en het niveau van deelname hangt samen met het vermogen van de deelnemers en met de artistieke identiteit van de kunstenaar en hun beider kwaliteitsniveau. De vijf kunstpraktijken kunnen worden gezien als vormen van informeel en in-situ leren en hebben de beoogde transformatieve impact aangetoond. De kwaliteit van participatieve kunstpraktijken verschilt van individuele kunstwerken. Uitgangspunten als geschiktheid voor het doel en relevantie voor de context kunnen worden gezien als een goed startpunt om dit soort kwaliteit te bepalen. Werken in een participatief format kan wrijvingen veroorzaken met de identiteit van de kunstenaar, hetgeen leidt tot reflectie en verandering in identiteit of tot de vorming van een hybride identiteit. De kunstenaars van de vijf kunstpraktijken waren zich ervan bewust dat hun kunstpraktijken een efficiënte vorm van leiderschap nodig hadden, hetgeen tot uitdrukking komt in de relatie met de kunstpraktijk en de vormen van participatie. In onderstaand schema wordt dit inzichtelijk gemaakt.

Kunstpraktijk	Oriëntatie kunstpraktijk		Participatie deelnemers		Participatie kunstenaar		Leiderschapsstijlen kunstenaar		
	Object gericht	Proces gericht	Hoog	Laag	Hoog	Laag	Directief	Democratisch directief	Faciliterend gedeeld
'Stof tot Nadenken'	X	x		X	X			X	
'Groeten van Geerweg'	x	X	X			X			X
'Noorderling'	X	x		X	X		X		
'Wandschap-pen DNA Charlois'	X	X	X		X			X	
'OpTrek Binckhorst'	x	X	X		X				X

Kunstpraktijken in relatie tot participatie leiderschapsstijlen

Een klein kruis betekent 'in mindere mate', een **rood** kruis geeft aan dat de kunstpraktijk meer object-georiënteerd is en een **zwart** kruis betekent meer proces-georiënteerd.

De resultaten van het *casestudy* onderzoek tonen aan dat het kunstwerkveld en de wijze waarop kunstenaars werken significant is veranderd. Participatieve kunstenaars worden aangetrokken door complexe vragen in de hedendaagse postindustriële samenleving en voelen zich betrokken en verantwoordelijk. Ze vervullen een nieuwe rol in relatie tot de samenleving en tonen verschillende kwaliteiten in een faciliterende en verbindende rol in relatie tot cultureel ondernemerschap. In deze nieuwe positie kunnen hedendaagse (participatieve) kunstenaars worden gezien als netwerkkunstenaars met - in die vorm van kunstenaarschap - sporen van de vroegere modellen van kunstenaarschap.

De literatuurstudie en het *casestudy* onderzoek hebben duidelijk gemaakt dat participatieve kunstpraktijken niet op passende wijze worden erkend in de kunstwereld. Kunst wordt over het algemeen nog steeds beoordeeld op verouderde opvattingen over autonomie en kwaliteit. Participatieve kunstpraktijken zijn naast kunstgericht ook sociaal gericht waardoor het noodzakelijk wordt het aspect participatie in aanmerking te nemen bij het bekijken van de kwaliteitscriteria voor deze specifieke soort kunst. Hedendaagse participatieve kunstpraktijken maken duidelijk dat een andere visie op (het concept van) kunst nodig is.